

Az elidegenedés kérdése Lukácsnál

Hatalmas életművében — filozófiai, irodalomelméleti, esztétikai munkáiban egyaránt — Lukács György sokszor foglalkozik az elidegenedés kérdéseivel, nem mindig egyforma hangsúllyal. Mi itt nem eszmetörténettel, nem Lukács szellemi fejlődésével, művének egészével foglalkozunk, hanem a jeles gondolkodó *utolsó* szavát, végső meggyőződését, elméleti erőfeszítéseinek végeredményét tesszük vizsgálatunk tárgyává. A *társadalmi lét ontológiája* című monumentális alkotás második kötetéből az utolsó és legterjedelmesebb fejezet átgondolására hívjuk fel az olvasót. Szabadjon emlékeztetnünk: a *Korunk* 1976. 10. számában írtunk már Lukács György *Ontológiájáról*. Akkor főleg a szisztematikus részt tartalmazó második kötet *munkával* foglalkozó fejezetét tárgyaltuk, a *társadalmi lét* fogalmát vizsgáltuk. Mint előző írásunkban, úgy most sem méltatni kívánjuk Lukács művét — úgy véljük, erre semmi szükség —, csupán egy-egy elméleti alapkérdésben elfoglalt álláspontját szándékszunk elemezni. Ezért szorítokunk ismét a nagy mű egyetlen — bár önmagában könyvnyi, 259 oldalas — fejezetére. Előljáróban még csak annyit: nem először írunk a *Korunkban* az elidegenedésről. Foglalkoztunk ezzel *Egén és társadalom* a *Grundrissében* című írásunkban (1974. 10.); fejezetet szenteltünk e kérdésnek *A sokdimenziós ember* című munkánkban (Buk., 1975). Itt és most nem a kérdéskör teljes és önálló felvázolására törekszünk. Ez olyan feladat, amelyre máskor, másutt kívánunk visszatérni.

Mire vállalkozott Lukács? Nem többre s nem kevesebbre, mint Marx eszméinek végig gondolására, a marxi fogalmak minél teljesebb tartalmi kibontására, a marxi életműben kidolgozott vagy csupán felvázolt fogalmak és eszmék összefüggéseinek és implikációinak minél következetesebb kifejtésére, rendszerük feltérképezésére. Lukács eredetisége — mert kétségtelenül századunk egyik jelentős eredeti gondolkodója volt — Marx eszmei hagyatékának tudatos értékesítésében és továbbfejlesztésében rejlik. Elidegenedés-elmélete sem abszolút értelemben új, a Marxétól független elmélet, mégis sajátos és eredeti, mivel átdolgozza, árnyalja, egységes formába önti kapott, öröklött anyagát. Elméleti erőfeszítésének végeredménye ily módon kiindulópontját meghaladja, értékes és ezután meg nem kerülhető többletet tartalmaz. Lukács György műve szép példája a marxi örökség értékesítésére, valódi fényének megőrzésére-visszaadására és az eszmei újításra való törekvés *egyiségének*.

Lukács fejtegetése az elvontság rendkívül magas fokán halad célja felé. Ez az elvontság azonban nem gyengéje, sőt erénye művének: a filozófia sajátos eszközeit használja tárgya — az elidegenedés kérdése — rendkívüli elvontságának nagyon is megfelelő módon.

Nem csupán az elidegenedés fogalmának meghatározása, gyökereinek feltárása, következményeinek értelmezése, felszámolásának lehetősége körül folyt — és folyik még most is, váltakozó intenzitással — a vita a filozófiai és szociológiai szakirodalomban, hanem arról is, hogy mi a szerepe az elidegenedés-fogalomnak (–elméletnek) Marx gondolatrendszeré egészében. *Központi* szerepe van-e, vagy sem? Marx társadalomfelfogásának tartópillérjei közé tartozik-e? A marxista társadalomelmélet kifejtését és főleg ismertetését célzó, az utóbbi évtizedekben megjelent munkák többsége rendszerint nem tárgyalja az elidegenedés kérdéskörében elfoglalt álláspontot a materialista társadalomfelfogás lényegéhez tartozóként. Az már tisztázódott — bár még ezt sem minden szerző ismeri el —, hogy az elidegenedés kifejezés, a fogalom, amelyet hordoz, és az elmélet, amely reá épül, nem csupán Marx ifjúkori, hanem érettkori, sőt késői munkáiban is szerepel, egész életművében vissza-visszatérő motívum. De nagyon elterjedt még az a szemlélet, amely az elidegenedés kérdését főleg vagy kizárólagosan az etika, az antropológia, az axiológia és a kulturológia körébe klausztrálja. Innen már csak egy lépésnyire van az az álláspont, amelyet nem is olyan régen a dogmatikus szüklátókörűség hirdetett, nevezetesen, hogy az elidegenedéssel való foglalkozás a polgári antropológizmus ismérve lenne, a marxista gondolkodásban a fogalom jótalanul, holmi csempészárúként szerepelne. Szociológiai kérdésként, elsődlegesen szociológiai kérdésként ma is kevesen kezelik, és még ezek közül is legtöbbször — sajnos, magunk is így tettünk többször — csupán egén és

társadalmi viszonyával kapcsolatos partikuláris kérdésként tárgyalják, nem pedig a szociológiai szemlélet, jelesen a materialista társadalomfelfogás lényegét, alapvetését érintő kérdésként. Nos, Lukács György nem utalta az elidegenedés kérdéskörét tervezett — bár, sajnos, el nem készült — *Etikája* fejezetei közé, hanem *Ontológiájába* vette fel, elsődlegesen a *társadalmi lét* területéhez tartozóként kezeli, úgy, mint amelynek helyes megoldása elengedhetetlen a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának helyes — és teljes — értelmezéséhez.

A társadalmi lét elsődlegességét a társadalmi tudattal szemben csak akkor értjük meg teljesen, ha felfogjuk, miként lehetséges, hogy — meghatározott körülmények között — a tudatos emberi cselekvés következményei eltérjenek az előre elképzeltektől és kívánattól, önálló, a cselekvő szubjektumtól független léteit nyerjenek, és ellenséges erőként forduljanak szembe a szubjektummal. Csupán az ontológiai síkon végbemenő elidegenedés elméleti megragadása adhatja meg a kulcsot a tudati elidegenedés, az elidegenedett tudat fenomenológiájának megértéséhez. A filozófiai antropológiának, az értéktannak és a kultúrológiának szociológiai alapvetésre van szüksége. A társadalmi determináltság elfogadása nélkül nem lehet szó materialista fogantatású ember-, érték- és kultúraelméletről.

Az ember társadalmi lény, lényegi meghatározói társadalmi jellegűek. Közvetlen életközége a társadalom, pontosabban: egy adott, történelmileg meghatározott társadalmi rendszer. Az egyén cselekedeteinek, társadalmi tevékenységének következményei nem csupán a cselekvő szubjektum szándékaitól, célirányos erőfeszítéseitől függenek, hanem — igen nagyrészt — azoktól a társadalmi körülményektől, amelyek között cselekedetét végrehajtja, tevékenységét kifejti. E körülmények a többi egyén, a társadalmi rendszer egészét alkotó egyének cselekedeteit, illetve azok következményeit foglalják magukban. A mindennapi tevékenység *közvetlen* következményeit könnyebb a cselekvő szubjektum ellenőrzése alatt megtartani, mint a távolabbi, *közvetett* következményeket. Minél bonyolultabb a társadalmi rendszer, annál bonyolultabb feladat ez utóbbiak nyomán követése, annál több a valószínűsége annak, hogy a szubjektum cselekedetei nem várt s főleg nem kívánt következményekkel is járnak. Az elidegenedés *lehetősége* tehát az ember társadalmi mivoltában, a társadalmi rendszer progresszíve bonyolultabbá válásában adott. E lehetőség megvalósulása vagy meg nem valósulása, illetve az elidegenedés leküzdése viszont a mindenkor adott társadalmi rendszer milyenségétől, annak lényegi jegyeitől függ. Így az archaikus, ősközösségi társadalomban maga a primitívizmus, a természettel szembe forduló társadalmi erők elégtelensége okozta az ember (viszonylagos) védtelenségét, életkörülményeivel szembeni alávetettségét. Az antagonista társadalmi rendszerekben főként az egzisztenciát biztosító elsődleges tevékenység eszközei, a termelőeszközök feletti magántulajdon vetette alá az embert társadalmi cselekvés által kiváltott s tőle elidegenedett erőknek. A magántulajdon és az abból fakadó magánérdek a legfőbb akadályja annak, hogy az emberek *társasan* — a társadalmi lényegüknek megfelelő módon — tervezzék, szervezzék, ellenőrizzék társadalmi tevékenységüket, s így annak okozatait, következményeit uralmuk alatt tarthassák. A kommunista gazdasági-társadalmi alakulat nagy történelmi feladata, Marx felfogásában, az osztálytársadalmi tevékenység kollektív uralmának, ellenőrzésének s ezáltal a teljesen „társadalmiasult embernek“ a megvalósítása. A kommunizmushoz való közeledtében, a termelőeszközök feletti társadalmi tulajdon és az egységes társadalomvezetés révén a szocialista társadalom rendelkezik az elidegenedés leküzdése alapfeltételeinek objektív lehetőségével. *A társadalmi lét ontológiája* című munkájának III. kötetében (44.) írja Lukács György, hogy Marx „még a legnagyobb utópistáktól sem csupán abban különbözik, hogy objektív és egzakt módon ábrázolja a kommunizmushoz vezető társadalmi-történelmi tendenciákat, hanem abban is, hogy a kommunizmust nem úgy tekinti, mint az emberi nem történetének végül is elért tetőfokát, hanem sokkal inkább mint az emberi nem tulajdonképpen, valódi történetének kezdetét“. Az elidegenedés megszüntetése, túlhaladása nem zárja le a társadalom fejlődését és az ember emberi tökéletesedésének folyamatát, hanem az ember társadalmi lényegének tulajdonképpen megfelelő társadalmi szervezethez szintjén folytatja azt. Az elidegenedés kora e tulajdonképpen fejlődés előtörténete.

„... mi az elidegenedést kizárólagosan társadalmi-történelmi jelenségnek tekintjük, amely a létező fejlődés meghatározott szintjein bukkan fel, s ettől kezdve történelmileg mindig különböző, mind pregnansabb formákat vesz fel. Mibenlétének tehát semmi köze sincs valamiféle általános »condition humaine«-hez, és még kevésbé rendelkezik kozmikus általánossággal“ — írja mindjárt a szóban forgó fejezet elején Lukács (*A társadalmi lét ontológiája*, II. Bp., 1976. 565.). Többször visszatér erre a gondolatra: kifejti, hogy az elidegenedés nem történelemfeletti kategória, „minden

korszakban újból kiváltják e korszak valóban ható társadalmi erői“, s korszakonként különböző formákban jelenik meg. Az elidegenedés társadalmi jelenség, de egyben olyan is, „amelynek elsődleges működése az egyes embert mint egyes embert érinti“ (592.). Társadalmi jelenség, társadalmiak a gyökerei; a társadalmat mint egészet (mint az azt alkotó összes egyének közötti viszonyok rendszerét), valamint az egyént mint egyént egyaránt sújtja. A társadalmi haladást ellentmondásossá, annak útját zezugossá teszi, az érintett egyének „sorsát“, életpályáját beárnyékolja, mindennapi életét megkeseríti. A társadalom oldaláról kell tehát megközelítenünk az elidegenedést, ha az egyén létkérdéseit a gyökereknél kívánjuk megragadni, de el kell jutnunk az egyén létkérdéseikhez, ha az elidegenedéssel mint társadalmi jelenséggel nem csupán az általánosságok szintjén kívánunk foglalkozni. „... minden egyes ember elidegenedése közvetlenül nő ki saját mindennapi életével fenntartott kölcsönös vonatkozásaiból“; a mindennapi élet ontológiája a közvetítő közege a társadalom általános gazdasági struktúrája és az érdekelt egyes ember között (626.) — írja Lukács. A mindennapi életben csapódnak le a társadalmi rendszer szerkezeti sajátosságai és fejlődési tendenciái, az egyén a közvetlen életkörülményeiben megnyilvánuló partikularitásokban észleli ezeket az általános társadalmi tendenciákat.

Lukács gondosan megkülönbözteti az elidegenedés objektív és szubjektív oldalait, a társadalmi lét szintjén végbemenő folyamatot annak tudati leképezésétől, le-reagálásától. Sokat foglalkozik a tudati elidegenedéssel, az elidegenedett tudat jelenségeivel. Helyenként, úgy tűnik, felfogásában a két oldal közötti egyensúly kissé labilis. Minden elidegenedés gazdasági-társadalmi alapokon nyugvó jelenség, írja egy helyütt, azonban „mégiscsak mindenekelőtt ideológiai jelenség, amelyek következményei oly sokoldalúan és szilárdan tartják markukban minden részt vevő ember életét, hogy szubjektív megszüntetése gyakorlatilag csak a mindenkor érdekelt egyén tetteként valósítható meg“ (620.); „az egyéni, önmagunkra irányuló tett tehát minden elidegenedés valódi (és nem csupán verbális) megszüntetésének megkerülhetetlen előfeltétele — az olyan elidegenedésé, amely minden egyes ember társadalmi létére vonatkozik“ (621.). Alapvetően fontos, hogy Lukács szerint az elidegenedést nem valamely eszme, hanem csupán a *tett* szüntetheti meg. De ez éppen azért van így, mert az elidegenedés mindenekelőtt *nem* ideológiai és *nem* szubjektív, hanem a társadalmi ontológiában gyökerező jelenség. Az „önmagunkra irányuló tett“ döntő jelentőségű „saját elidegenedésünk egyéni-szubjektív legyőzésének“ legtöbb esetében (621.), ugyanakkor tettünkkel azokra a társadalmi viszonyokra is hatunk, amelyek között életünket éljük, és cselekvésünket végrehajtjuk. Az elidegenedés objektív oldalát leküzdeni, társadalmi gyökereit megszüntetni viszont csupán a *kollektív tett*, a társadalmi rendszerre irányuló cselekvés képes. Ezt — ugyanazon az oldalon, ám az előbbieknél ellentmondóan — Lukács is aláhúzza: „... az összes elidegenedési formák, amelyek valamely korszakban hatni kezdenek, végső soron a társadalomnak ugyanazon a gazdasági struktúráján alapulnak. Objektív legyőzésüket tehát [...] egy új formációra való átmenet vagy ugyanannak a formációnak új, szerkezetileg különböző korszaka biztosítja“ (621.). A társadalmi rendszer szerkezeti változásait, történelmileg magasabb fokát a haladó társadalmi erők mozgalma, harca, a társadalomra magára irányuló tettek sokasága éri el. Ezek alapján és ezek erőterében van az elidegenedés ellen folytatott „szubjektív-egyéni szabadságharcnak“ valós esélye a sikerre. „Az elidegenedés elleni harcban a valódi társadalmi gyakorlat abszolút előszéket élvez“ (745.). Ez a mindenféle szubjektivistá, illuminista állásponttal vagy az ilyenekkel kötött bármiféle kompromisszummal szembenálló tétel végső soron megszívlelendő, ez jellemző a materialista társadalomszemléletre s egyben a szociológiai szempontú megközelítésre. „Az elidegenedés marxista elemzésének tehát [...] mindig egyidejűleg tudatában kell lennie annak, hogy az elidegenedések egyrészt valamely formáció objektív gazdasági törvényeinek termékei, tehát csak a társadalmi erők objektív — spontán vagy tudatos — aktivitása révén semmisíthetők meg, másrészt viszont az egyes embereknek a saját személyes elidegenedéssel ellen folytatott harca nem szükségképpen pusztán társadalmilag lényegtelen egyedi-személyes tevékenység, hanem — potenciálisan — befolyásolhatja az össztársadalmi mozgást, és bizonyos feltételek között objektív súlyra tehet szert“ (768.). A társadalmi erők objektív aktivitása az ezen erőket alkotó egyének aktivitásából áll össze. Az egyes embereknek az elidegenedés elleni harca annyiban járul hozzá objektíven a társadalmi haladáshoz, amennyiben a haladó társadalmi erők harcahoz kapcsolódik, abba belefolyik.

Az elidegenedés valamennyi alakjának, mozzanatának, aspektusának a közös és végső eredménye: az ember elidegenedése saját emberi mivoltától, emberi lényegével való szembekerülése. Az elidegenedés leküzdésének lényege, az egyén szempontjából: önelidegenedésének megszüntetése, emberi mivoltának kiteljesítése, tel-

jes emberségének megvalósítása. Ezt a gondolatot fogalmazza meg — Marx nyomán és egyben eredeti módon — Lukács György.

Speciesünk leglényegesebb jegye, Marx szerint, a *szabad, tudatos cselekvés*; csakhogy az emberi cselekvés különböző szinteken lehet szabad és tudatos; az elidegenedett emberé igen kis mértékben, igen alacsony szinten az. Az elidegenedés, mint láttuk, aláveti az embereket társadalmi cselekvésük tőlük eltávolodott, velük ellenségesen szembeforduló, ellenőrzésük alól kiszabadult erőinek. Az elidegenedés leküzdése az emberség kiteljesedése, a cselekvés szabadságának és tudatosságának magas fokú megvalósítása.

Minden egyén, mint a species egyede, részese és birtokosa az emberi lényeknek, a species lényegi jegyeinek. Pontosabban: valamelyes mértékben részese és birtokosa e jegyeknek. Más szóval: az elidegenedés szó szerinti, abszolút értelemben sohasem teljes (a patológikus esetektől, az elmebajos ember önelidegenedésétől eltekintve); az elidegenedett ember ise ember, a species egyede, a species lényegi jegyeinek valamelyes mértékben részese, aki szabad, és tudatos cselekvésre, ha mégoly csekély mértékben is, képes. „... az elidegenedés folyamatának és az ellene folytatott harcnak egyik fontos meghatározása: az emberlétnek mint nembeliségnek a tudata már társadalmilag kiirthatatlan módon jelenik meg; az elidegenült embernek elidegenülésében is meg kell őriznie magábanvaló nembeliségét. [...] Az elidegenedett embertől tehát [...] nem egyszerűen társadalmi ember-létét, az emberi nem társadalmiságához való tartozását vonják meg; noha a rabszolgának »instrumentum vocale«-ként való megjelölése jogilag-terminológiailag ilyen megfosztásra utal, objektíve, önmagában a rabszolga is társadalmi lény, az emberi nem egy példánya marad“ (586.). A szabad és tudatos cselekvés lehetőségétől leginkább megfosztott, a személyes függőség legszorosabb kötelékébe zárt ember sem nélküli teljesen társadalmi ember-létét, *magábanvaló* nembeliségét. Az elidegenedés meghaladása egyenlő a *magáértvaló* nembeliség megvalósításával, a szabad és tudatos cselekvés minőségileg magasabb szintjének az elérésével. Az elidegenedett, a magábanvaló nembeliség szintjén megrekedt ember *néma* kapcsolatban áll saját nembeliségével, saját *partikularitása* fölé emelkedni nem képes. A magáértvaló nembeliség szintjén a partikularitás helyébe a totalitás tudata lép (587—588.); ez egyenlő a (szabad és tudatos) teljes társadalmiasulással, az emberi kiteljesedéssel.

„Az egyes ember csak akkor kerülhet valódi, immár nem néma kapcsolatba saját nembeliségével, ha folyamatnak, e nembeli fejlődés részének fogja fel a saját életét, és ennek következtében életvitelét, és ebből adódó önállóan vállalt kötelezettségeit és dinamikus összefüggés részeként éli át. Csak úgy emelkedhet — legalábbis önmagával szemben vállalt kötelezettségként — saját pusztán partikularis léte fölé, ha legalább komolyan törekszik saját élete ilyen nembeliségének elérésére“ (588.). A magáértvaló nembeliség és lukácsi felfogása — nézetünk szerint — a társadalmiság magas fokú *gnoszeológiai* és nem kevésbé magas fokú *etikai* tudatosítását involválja. A gnoszeológiai tudatosítás — az egyén cselekvései társadalmi összefüggéseinek, következményeinek, távlatainak a tudatosítása — a partikularitásnak a totalitáshoz való tudatos viszonyítása. (Ennek korszerű tudományos igényű formája az, amit a magunk részéről szociológiai tudatnak nevezünk.) Az etikai tudatosítás — a társadalmiságból származó erkölcsi kötelezettségek felismerése és vállalása, az individuális és partikularis érdekek alárendelése a közösségi, társadalmi érdekeknek, a társadalmi szolgálatnak, a haladás ügye szolgálatának a vállalása.

„A magáértvaló nembeliség elsősorban és többnyire a mindennapi életben nyilatkozik meg mint a mindenkor uralkodó magábanvaló nembeliséggel szemben érzett elégedetlenség, sőt olykor közvetlen lázadás“ (591.). E lázadás tartalma: a partikularitásban való megragadás elutasítása, az élet magasabb értelmének-céljának keresése. A magáértvaló élet keletkezésének mozzanatai, az elidegenedés uralmának évezredei során — Lukács szerint — a nagy művészet, a nagy filozófia, a példamutató élet. E mozzanatok sora nézetünk szerint némiképp kibővíthető. Úgy mondhatnánk: minden autentikus — anyagi vagy szellemi — érték alkotása elidegenedésellenes hatást gyakorol az alkotóra magára (eltekintve itt attól, hogy kész alkotásként maga is elidegenedhet, elidegenedétségforrássá válhat). A példamutató élet, amelyet Lukács említ, nem csupán a nagy erkölcsi példamutatást, a kompromisszumot elutasító etikai magatartást jelentheti, hanem a cselekvő életet, amely a kreativitás sajátos formáját éli ki: a társadalom rendszerszerű megújításában, az emberi együttélés, a társadalmi tevékenység szervezeti-szerkezeti megújításában megvalósuló kreativitást, azt, amelyben a mindenkori forradalmárok jeleskedtek. „Annak a személynek, aki egyéni döntéseinek segítségével szakítani akar a saját elidegenedésével, hogy ezt a szakítást szubjektíve végrehajthassa, olyan perspektívával kell rendelkeznie, amely végső soron — persze, csak végső soron — a magáértvaló nembeliség valamiféle megjelenési módját veszi társadalmi úton célba, még ha ez a perspek-

tíva tragikus irányú is, mert csak így emelkedhet bensőleg a saját elidegenedéseivel át- meg átszött, elidegenedésekben megrekedt partikularitása fölé" (758).

Az ember mindenkor adott partikularitása mindig a mindenkori magábanvaló nembeliség megvalósulása, írja Lukács, ez pedig „objektíve mindig megalkotja a magáértvaló nembeliség lehetőségének mozgásterét" (667.). A magábanvaló nembeliség adottságából következik a magáértvaló nembeliség elérésének *lehetősége*; más szóval: az elidegenedés, mint a magábanvaló nembeliségben való megragadás, nem fatális, nem abszolút (mint már láttuk), nem elkerülhetetlen. Valamelyes esélye mindig van az egyénnek arra, hogy elidegenedését leküzdje. Ezekkel az esélyekkel élni kell tudni: ez magán az egyénen, kreativitásán és általában képességein, erkölcsi erején, cselekvőkészségén múlik. Am az egyén ezen *esélyei* társadalmilag-történelmileg meghatározottak; az, hogy több vagy kevesebb esélye van-e, már nem tőle függ. S ami fontosabb: a társadalmi rendszer milyensége, a társadalmi fejlődés mindenkor adott foka határozza meg azt, statisztikailag hány egyének, az össz-társadalmat alkotó egyének milyen hányadának van a minimálisnál valamivel több esélye elidegenedése alkotás útján történő meghaladására. Az elidegenedés kérdése ezért elsődlegesen társadalmi (ontológiai, szociológiai), s nem egyéni (pszichikai, ideológiai) kérdés.

Lukács a tárgyalt fejezet legelején idézi és elemzi részletesen azt (az általunk is — másutt — tárgyalt), a *Grundriss*ében kifejtett marxi gondolatot, amely szerint az emberi képességek fejlődése az antagonista formációkban olyan történelmi folyamatban megy végbe, amelynek során a társadalmat alkotó egyének többségét — többnyire a dolgozó osztályokat alkotó egyéneket — feláldozzák. Az elidegenedés alkotás általi, emberi kiteljesedést involváló meghaladása nem abszolút értelemben lehetetlen az antagonista társadalmakban, de társadalmi méretekben mégis az, a társadalom többségét alkotó egyének számára lehetetlen. A társadalmi antagonizmusokat meghaladó, a magánérdeket az új berendezkedés alapján fokozatosan kiiktató, a társadalmi cselekvés által életre hívott erőket társadalmi ellenőrzés alatt megtartó társadalom lehetősége és feladata ennek az ellentmondásnak a megoldása, az elidegenedés össztársadalmi méretekben való meghaladása, a magáértvaló nembeliség, a teljes-emberré válás lehetőségének általánossá tétele. S tegyük hozzá: a lehetőség még ekkor sem válik automatikusan valósággá. Ez mindig az egyén, a mindenkori egyén, minden egyén saját tevékenységén, tudatosságán múlik.

Nagy Imre rajza